

İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı

10-11 Kasım 2016

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Editör:

Prof. Dr. Hidayet AYDAR

İstanbul 2018

Cehşiyârî'nin *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'ı Örneğinde Müslümanlarda Biyografik Tarih Yazıcılığı

Selahattin POLATOĞLU^{152*}

Özet

Biyografik tarih yazıcılığı Müslümanlar arasında erken dönemlerden itibaren başlamış ve zamanla çeşitlenmiştir. Emevîler döneminde, devlet daireleri olan divanların gelişimine bağlı olarak kâtipler zümresi ortaya çıkmıştır. Abbâsîler'in kuruluş döneminde ise halifenin devlet yönetimindeki yükünü hafifletmek amacına binaen vezirlik makamı ihdas edilmiştir. Kâtipler ve vezirler bu iki devletin kurumsallaşma sürecinde başat rol oynamışlardır. Yetenekleri ve devlet yönetimindeki konumlarına bağlı olarak kâtipler ve vezirler, İslam tarih yazıcılığına konu olmuş ve onlara dair müstakil biyografi eserleri telif edilmiştir. Müslüman tarihçilerin, İslam toplumunun bürokratları sayılan vezirler ve üst düzey kâtipler hakkında çok sayıda biyografik eser kaleme aldıkları; kitâbiyât eserlerinde kaydedilmiş. Ancak bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır.

Bu tebliğde İslam telif geleneğinde vezirler ve kâtipleri konu alan biyografi yazıcılığı, Cehşiyârî'nin (ö. 331/942-43) *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'ı örneğinde işlenmeye çalışılacaktır. Cehşiyârî, Hz. Peygamber'den Halife Müktefi'ye (salt. 289-295/902-908) kadarki döneme ait devlet kademesinde kâtiplik ve vezirlik yapmış önemli şahsiyetlerin hayatına dair haberleri bir araya getirmiştir. Müellif, kitabında kâtiplik mesleği, devlet kurumlarının işleyişi, bürokratik yapı; merkezinde üst düzey kâtip ve vezirlerin bulunduğu siyasi, idari, ilmi ve kültürel hayat hakkında zengin ve detaylı bilgiler sunmuştur. Bu çalışmada ilgili eser içeriği, kaynakları, onu ortaya çıkaran tarihî hadiseler ile gelişmeler ve telif yöntemi çerçevesinde değerlendirilecektir. Ayrıca İslam tarihi kaynakları arasındaki yeri ve önemine işaret edilecektir.

Anahtar kelimeler: Biyografi, İslam tarih yazıcılığı, kâtipler, vezirler, el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*

Biographical Historiography among Muslims in the Example of al-Djahshiyārī's *Kitāb al-Wuzarā' wa'l-Kuttāb*

Abstract

Biographical historiography among Muslims started in the early period and diversified by time. In the Umayyad period, a coterie of clerks (*kātib* pl. *kuttāb*) has emerged following the development of the government offices (*dīwān* pl. *dawāwin*). During the establishment period of the Abbasids, vizier authorities have been founded in order to alleviate the caliph's duties in state administration. Clerks and viziers have played a dominant role in the process of institutionalization of these two states. Depending on their capabilities and position in the state administration, they were a subject of Islamic historiography and independent biographical works were written about them. It is recorded in the bibliographical works that Muslim historians have written many books on clerks and viziers, who are regarded as the bureaucrats of the Islamic community. Unfortunately, many of them have disappeared today.

In this paper, we elaborate on the biographical writing in the Islamic tradition in the example of al-Djahshiyārī's (d. 331/942-43) *Kitāb al-Wuzarā' wa'l-Kuttāb*. al-Djahshiyārī compiled the news on the lives of important personalities who worked as a clerk and vizier in the state administration in the period from the Prophet to the reign of Caliph al-Muktafi (289-295/902-908). The author has a rich and detailed information about clerkship profession, the execution of state institutions, bureaucratic structure; political, administrative, scientific and cultural life where high-ranking officers and vizier were located at the epicenter. In this study, *Kitāb al-Wuzarā' wa'l-Kuttāb* will be evaluated in the context of its contents, resources, its method of writing, and in the context of historical events and developments that brought it out. On the other hand, we will point to the place and importance of it among the sources of Islamic history.

Keywords: Biography, Islamic historiography, clerks, viziers, al-Djahshiyārī, *Kitāb al-Wuzarā' wa'l-Kuttāb*

Giriş

İslam telif geleneğinde biyografi eserleri, ilk dönemde ortaya çıkan eserler arasında yer alır. Hz. Peygamber'in biyografisinin yazılışını sahabe ve onu takip eden nesillerin biyografileri izlemiştir. Hadis ilmine hizmet etme amacına binaen ortaya çıkan râvî tabakaları bu telif türünün temelini oluşturmuştur. İslam toplumunda III./IX. yüzyıldan itibaren tarihe mal olmuş her zümreye dair biyografi denilebilecek eserler kaleme alınmaya başlamıştır.¹⁵³ Bu zümrelerden biri de büyük ölçüde kâtipler ve vezirlerden oluşan bürokrat sınıfıdır. Kâtip ve vezirlerin haberlerinin derlenmiş olduğu biyografik tarih eserlerinin yanı sıra aynı dönemlerde kâtipler ve vezirlerde aranan özellikleri içeren ve ilgililere rehber konumundaki "edebü'l-kâtib" ve "edebü'l-vezîr" türünden kitaplar telif edilegelmiştir. Klasik dönem kitaplarında zikredildiği üzere bu sahada gözle görünür derecede eser yazıldığı dikkati çekmektedir.¹⁵⁴ Ancak ne yazık ki bunların büyük çoğunluğu günümüze intikal etmemiştir. Bununla birlikte tarihçiler ve bibliyografya âlimlerinin atıflarda bulunduğu eserlerin mevcudiyetinden kâtip ve vezirlerin İslam toplumunda erken dönemden itibaren önemli bir yer işgal ettikleri anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada biyografi yazıcılığı açısından ele aldığımız Cehşiyârî'nin *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'ı, h. III. yüzyılın sonları/m. X. yüzyılın başlarında telif edilmiş olması açısından erken döneme ait bir eser sayılmaktadır. Eser, gerek erken dönemde yazılmış olması gerekse kâtip ve vezirlere dair olması sebebiyle diğer biyografi eserlerinden birtakım farklılıklar arz etmektedir. Bu farklılıkların başında ahbâr¹⁵⁵ geleneğinin takip edilmesi ve halifelerin saltanat dönemleri esas alınmak suretiyle kronoloji esasına bağlı kalınması gelmektedir. İlgili eser bu çalışmada yazıldığı dönemin şartları, telif sebebi, muhtevası, onu ortaya çıkaran tarih malzemesi ve kaynakları, İslam tarih yazıcılığındaki yeri ve İslam medeniyetine kaynaklığı çerçevesinde ele alınmıştır.

153 Geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş v.dğr., "Tabakat", *DİA*, XXXIX, 288-301.

154 Kâtipler ve kitâbetle ilgili telif edilmiş eserlerin kronolojik olarak tespit edildiği bir çalışma için bk. Muhammed Hayr Şeyh Mûsâ, "Hareketü't-Te'lif fi'l-Kitâbe ve'l-Küttâb ve Mesâdirü Nakdi't-Teressül ve'l-Kitâbe", *Mecelletu Mecma'i'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımaşk*, LXXII/ 3 (1418/1997), s. 481-526.

155 Ahbâr türünün gelişim tarihi ve bu sahada yazılmış eserler için bk. Nihad M. Çetin, "Ahbâr", *DİA*, I, 486-489.

İslam Toplumunda Kâtiplerin ve Vezirlerin Tarihe Konu Olmaları

Biri meslek diğer makam olan kâtiplik ve vezirlik her ne kadar birbirinden ayrı görülse de birbiriyle bağlantılı hatta iç içedir. İdari hayatın normal seyrinde işlediği toplumlarda ve devletlerde kâtip ve vezir bürokrasinin başlıca unsurları olarak sayılmaktadır. Öyle ki, hanedanlıklar çağında en alt düzeydeki kâtiplik en tepe noktadaki vezirliğe yükselmenin ilk basamağı olarak kabul edilmiştir. Bu cihetle kâtipler zümresi olarak tarif edilen bu grup,¹⁵⁶ erken dönem İslam toplumunda kâtib kelimesinin çoğulu olan küttâb şeklinde anılmaktadır.¹⁵⁷ Ayrıca Müslüman müellifler, bu sınıfın kadim İran toplumunda da benzer şekilde var olduğuna dair açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁵⁸

Kâtipler ve vezirlerin tarihe konu olmaları devlet idaresindeki rollerine ve siyasi gelişmelerin seyrini belirlemelerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle genel tarih eserlerinde Abbâsî Devleti'nin ele alındığı bölümlerde halifelerden sonra kendilerinden en çok söz edilenlerin başında vezirler ve kâtipler gelmektedir.¹⁵⁹ Bununla birlikte bizzat bu zümreye dair eserlerin kaleme alınması, İslam toplumundaki telif geleneğinin yoğunluğu ve yaygınlığı ile alakalı olmalıdır. Zira aynı dönemlerde kadılar, şairler, dilciler, nedîmler, muğannîler, filozoflar ve tabipler ile ilgili çok sayıda biyografi eseri kaleme alınmıştır. İlk dönem tarih yazıcılığındaki bu durum, V./XI. yüzyılda yaygınlaşmaya başlayan ve biyografilerle örülü olan hacimli şehir-bölge tarihlerinde de çok sayıda kâtip ve vezir biyografisinin yer almasını da beraberinde getirmiştir.¹⁶⁰

Kâtip ve vezirlerin haberlerinden ve onlarla ilgili biyografik bilgilerden oluşan tarih kitapları dışında onlarla alakalı başka iki tür esere rastlanmaktadır. Bunların ilki kâtipler veya vezirlerin taşınması gereken özellikleri ihtiva eden, edeb veya âdâb olarak isimlendirilen rehber kitaplardır.¹⁶¹ Bu eserler her ne kadar

156 Kâtipler erken dönem kaynaklarında "küttâb", "ketebe", "ehlü'l-kalem", "ashâbü'l-kalem", kıyafetlerinden hareketle "ehlü'd-derârî" gibi isimlerle anılmıştır. Osmanlı döneminde ise "kalemiye" tabirinin yaygın biçimde kullanıldığı görülür.

157 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâtip", *DİA*, XXV, 49-50.

158 Taberî, I, 175; Cehşiyârî, 30-34; Miskeveyh, I, 53, 86.

159 İbnü'l-İmrânî'nin (ö. 580/1174) *el-İnbâ' fi Târihi'l-Hulefâ'sı* ve İbnü't-Tıktakâ'nın (ö. 709/1309'dan sonra) *el-Fahrî'sinde* Abbâsî halifelerinin ele alındığı bölümlerde vezirlere genişçe yer verildiği göze çarpar. Bu eserlerin içeriğinin bu yönde şekillenmesinde daha erken dönemlerde yazılmış tarih kitapları etkili olmuştur.

160 Bunların arasında İbn Asâkir'in *Târihi Medineti Dımaşk'ı*, İbnü'n-Neccâr'ın *Zeylû Târihi Bağdâd'ı* ve İbnü'l-Adîm'in *Buğyetü'l-Taleb fi Târihi Haleb'i* zikredilmeye değerdir.

161 Bu tür eserlerin ilk döneme ait örneklerinden günümüze ulaşanlar arasında şunlar zikredilebilir: Abdülhamid el-Kâtib'in (ö. 132/750) *Risâle ile'l-Küttâb'ı*, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) üzerine çok sayıda şerh yazılmış olan *Edebü'l-Kâtib'i*, İbnü'l-Müdebbir'in (ö. 279/893) *er-Risâletü'l-'Azrâ'sı*, Süllî'nin (ö. 335/946) *Edebü'l-Küttâb'ı*, en-Nehhâs'ın (ö. 338/950) *Sınâ'atü'l-Küttâb'ı*, İbn Dürüsteveyh'in (ö.

dönemin meslekî koşullarını öğrenmek açısından tarihî değer taşısa da, neticede ideal olanı ele almaları yönüyle teorik kitaplar grubunda değerlendirilmektedir. Diğer tür ise mektup inşâ eden kâtiplerin (müterressil, münşî) kaleme aldıkları edebî mektupların derlemelerinden oluşan eserlerdir. Abbâsîler'in ilk asrından itibaren kâtip ve ediplerin örnek alarak istifade etmeleri için bu yönde derleme eserler meydana getirilmiştir.¹⁶²

Abbâsîler döneminde kâtipler, tarihe konu olmanın yanı sıra tarih yazan kimseler olarak da karşımıza çıkmaktadırlar. Bizzat tarih yazan çok sayıda kâtip bulunduğu gibi, yaşadıkları dönemde şahit oldukları olayları nakletmeleri dolaşısıyla râvî olarak tarih yazımına katkı sağladıkları da görülmektedir.¹⁶³ Nitekim Abbâsî Devleti'nin özellikle siyasi tarihini yazanlar arasında çok sayıda kâtip bulunmaktadır. Şu tarihçiler ve eserler buna örnek teşkil etmektedir: İbrâhim b. el-Abbâs es-Sûlî'nin (ö. 243/857), *Kitâbu'd-Devle*'si, Ebû Sâlih Abdullah b. Muhammed b. Yezdâd'ın *et-Târîh*'i ve oğlu Ebû Ahmed Sâlih'in babasının kitabını 300 (912-13) yılına kadar gelen olaylarla tamamlayan eseri.¹⁶⁴

Kâtiplerin bir taraftan halifeler tarihi olarak da sayılan genel tarih yazımında diğer taraftan makro tarih denilebilecek kâtipler ve vezirlerin tarihinin yazımında rol aldıklarını görüyoruz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Cehşiyârî'den önce yaşamış veya onunla çağdaş olan müelliflerin kâtipler ve vezirlere dair yazmış olduğu biyografik tarih eserleri şunlardır:

347/958) *Kitâbü'l-Küttâb*'ı, İbn Vehb'in (IV/X. yy) *el-Burhân fî Vucûhi'l-Beyân*'ı, Sanhâcî'nin (ö. 454/1062) *'Umdetü'l-Küttâb*'ı. Vezirlerle ilgili olarak ise Mâverdi'nin (ö. 450/1058) *Edebü'l-Vezir*'i örnek verilebilir.

162 İbnü'n-Nedîm, I, 362, 364 vd., 378, 388, 402.

163 Örneğin Taberî'nin râvîleri arasında çok sayıda kâtip bulunur.

164 İbnü'n-Nedîm, I, 379, 385.

Müellif	Kitap	Müellif hakkında
Heysem b. Adî (ö. 207/822)	<i>Eşrâfî'l-Küttâb</i> ¹⁴	Ahbâr ve ensâb âlimi
Ebû Ali Ahmed b. İsmâil b. el-Hasîb Nattâha (III./IX. yüzyılın ikinci yarısında hayatta)	<i>Tabakâtü'l-Küttâb</i> ¹⁵	Kâtip, şair, edip
Dâvûd b. el-Cerrâh (248/862'de hayatta)	<i>et-Târîh ve Ahbârü'l-Küttâb</i> ¹⁶	Kâtip
Abdullah b. Abdülazîz el-Bağdâdî (ö. 256/869'dan sonra)	<i>Kitâbü'l-Küttâb ve Sıfeti'd-Devât ve'l-Kalem ve Tasrîfuhâ</i> ¹⁷	Kâtip
İbn Şebbe (ö. 262/876)	<i>Kitâbü'l-Küttâb</i> ¹⁸	Ahbâr âlimi, şair, fakih
İbn Ammâr es-Sekafî (ö. 314/926)	<i>ez-Ziyâdât fî Ahbârî'l-Vüzerâ li-İbni'l-Cerrâh</i> ¹⁹	Kâtip, nedim
Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh (ö. 296/908)	<i>Kitâbü'l-Vüzerâ</i> ²⁰	Kâtip, devlet adamı
Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/946)	<i>Kitâbü'l-Vüzerâ</i> ²¹	Nedim
el-Mutavvak Ali b. el-Feth	<i>Kitâbü'l-Vüzerâ</i> ²²	Kâtip
İbnü'l-Mâşita Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan	<i>Kitâbü'l-Vüzerâ ve Ahbâruhum</i> ²³	Kâtip
Ali b. İsa (ö. 334/946)	<i>el-Küttâb ve Siyasetü'l-Memleke ve Sıretü'l-Hulefâ</i> ²⁴	Kâtip, vezir

Cehşiyârî: Bir Abbâsî Bürokrati ve Edîbi

Kaynaklarda ismi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs b. Abdullah olarak geçen el-Cehşiyârî¹⁷⁶ Kûfe'de doğdu ve Bağdat'ta yetişti. İşe kâtip olarak başlayan babası, Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh devrinin önemli devlet adamlarından ve aynı zamanda 301-304/913-917 ve 315-316/927-928 yılları arasında olmak üzere iki dönem vezirlik yapmış olan Ali b. İsa'nın⁴ hâcibi idi. Kâtipler sınıfı içeri-

165 İbnü'n-Nedîm, I, 312.

166 İbnü'n-Nedîm, I, 387-388; Yâkût, I, 199-201

167 İbnü'n-Nedîm, I, 396.

168 Dominique Sourdel tarafından neşredilmiştir. Dımaşk 1952-54 (*Bulletin d'Etudes Orientales*, Damas içinde, XIV, 128-153).

169 İbnü'n-Nedîm, I, 346.

170 İbnü'n-Nedîm, I, 458-459.

171 Cehşiyârî, 359, 510; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 298; İbnü'n-Nedîm, I, 397.

172 Kitap Mu'tazid ve Müktefî dönemlerinde vezirlik yapmış olan Kâsum b. Ubeydullah (ö. 291/904) ile son bulur. Mes'ûdî, *Mürûc*, I, 13; a.mlf., *et-Tenbîh*, 298; İbnü'n-Nedîm, I, 465; Sâbî, 4.

173 Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh'ın *Kitâbü'l-Vüzerâ*'sına zeyl olarak yazılmıştır. Ubeydullah el-Kel-vezânî'nin vezirliğine (319/931) kadar işlenmiştir. İbnü'n-Nedîm, I, 400. Mes'ûdî ise haberlerin 320 yılına kadar getirildiğini belirtir (*et-Tenbîh*, 298).

174 Kitap Râdî Billah döneminin sonlarına (329/940) kadar gelir, Mes'ûdî, *Mürûc*, I, 13; a.mlf., *et-Tenbîh*, 298; İbnü'n-Nedîm, I, 420-421.

175 İbnü'n-Nedîm, I, 398.

176 Kaynaklarda İbn Abdûs ismi de sıkça geçer.

sinde anılan Cehşiyârî, babasının ölümünün ardından aynı vezirin, daha sonra vezir Hâmid b. Abbas'ın¹⁷⁷ hâcipliğini yürütmüştür. Dönemi itibariyle hâciplik makamı, günümüzde özel kalem müdürlüğüne tekabül etmekteydi. Özellikle teşrifattan sorumlu olan hâcipler bürokrasiyi doğrudan tanıma imkânına sahipti. Hâciplik yaparak babasının izinden giden Cehşiyârî, döneminin idari hayatını çok yakından müşahade etmiş ve devlet erkânıyla yakın münasebetleri olmuştur. Bu durum, onun iktidarın nimetlerinden faydalanması kadar meşakkatleriyle de yüzleşmesine neden olmuştur. Zira iktidar kavgalarına bağlı olarak dört defa hesaba çekilmiş, kiminde hapse atılmış kiminde yüksek meblağlarda para cezasına çarptırılmıştır.¹⁷⁸ Halifeler ve vezirler değişirken bir bürokrat olması hasebiyle sahip olduğu makamı uzun süre koruyabilen Cehşiyârî, 331/942-43'te Bağdat'ta vefat etmiştir. Cehşiyârî, günümüze ulaşmayan *Esmârü'l-'Arab ve'l-'Acem ve'r-Rûm ve Gayrihim* adlı eserinde farklı milletlere ait nâdir kıssaları ve destanları derlemiştir. Bu derlemenin aynı zamanda *Binbir Gece Masalları*'nın temelini oluşturduğu kabul edilir. Ayrıca Cehşiyârî'ye ait Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh devrini ele alan *Ahbârü'l-Muktedir el-Abbâsî* adlı bir tarih kitabından ve *Mizânü's-Şi'r ve'l-İştîmâl 'alâ Envâ'i'l-'Arûz* dan söz edilmektedir.¹⁷⁹

Kitabın Adı, Yazılış Tarihi, Nüshaları ve Neşirleri

Kitabın adı kaynaklardaki en yaygın biçimiyle *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb* veya kısaca *Kitâbü'l-Vüzerâ* ve *el-Vüzerâ* şekillerinde geçer.¹⁸⁰ Cehşiyârî'nin çok sayıda yazılı ve sözlü kaynaklardan yararlanmak suretiyle kâtip ve vezirlere dair bilgiler derlemiş olması ve eserini kronoloji esasına riayetle haberlerden meydana getirmesi kitabın yer yer *Ahbârü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*¹⁸¹ ve *Târîhu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*¹⁸² isimleriyle anılmasına neden olmuştur.

Cehşiyârî'nin, vefat etmiş olduğu 331 (942-43) yılından yaklaşık kırk yıl öncesi bir tarihte kitabını bitirdiği anlaşılmaktadır.¹⁸³ Ömrünün sonlarına kadar

177 Cemâziyelâhîr 306-Rebiülâhîr 311 (Kasım 918-Ağustos 923) tarihleri arasında vezirlik yapmıştır, bk. Hançabay, 70-82.

178 İbrâhim Sâlih, "Muhakkikin Önsözü", Cehşiyârî *el-Vüzerâ*, 9-11; Hançabay, 166-167.

179 Cehşiyârî, 517-518; Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 233; İbnü'n-Nedîm, I, 394; II, 323; Yâkût, VI, 2568-2569; Fayda, "Cehşiyârî", VII, 236-237.

180 Tenûhî, *Nişvâr*, VIII, 87; a.m.f., *el-Ferec*, I, 102, 237, 243, 321, 369, 376 ve tür.yer.; İbnü'n-Nedîm, I, 394; Se'âlibî, *Âdâbu'l-Mulûk*, 46, 129; Yâkût, I, 283; II, 531, 929; IV, 1631; VI, 2568.

181 Cehşiyârî, 29; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 298; Tenûhî, *el-Ferec*, II, 124, 127; IV, 418; Se'âlibî, *Âdâbu'l-Mulûk*, 45; İbn Tâvûs, 139; İbn Hallikân, III, 186, 231; IV, 29, 31; VI, 222, 228.

182 İbn Hallikân, VII, 25.

183 Hilâl es-Sâbî, Cehşiyârî'nin, Müktefi döneminin (291-295/904-908) vezirlerinden Ebû Ahmed Abbâs b. Hasan el-Cercerâî (ö. 296/908) ile kitabını sonlandırdığını belirtir (*el-Vüzerâ*, 4). Ancak kitabın kaybolan bölümlerden sonraki dönemlerde yapılmış alıntılar ancak Mu'tazî'din veziri Ubeydullah b. Süleyman'a (ö. 288/901) kadar geldiği görülmektedir (Cehşiyârî, 537-542).

vezir hâcipliği yapmış olması ve dolayısıyla Abbâsî bürokrasisinin merkezinde kalmaya devam etmiş olması kendisine eserini daha geç bir tarihte noktalama imkânı sağlamaktaydı. Cehşiyârî'yi yaşadığı dönemin kâtip ve vezirlerini yazmaktan alıkoyan şey; siyasi tarih ve karmaşık ilişkilerin yoğun olduğu bir dönemin bürokrasisini yazmanın mahzurları olmalıdır. Örneğin Cehşiyârî'nin kitabını noktaladığı dönemi takip eden Muktedir-Billâh'ın halifeliliği zamanında (295-320/908-932) on dört vezir değişmiştir. Ayrıca her değişiklikte önceki vezir ve yakınlarıyla yeni vezir ve çevresi arasında kıyasıya hesaplaşmalar yaşanmıştır.¹⁸⁴ Dolayısıyla dönemin bürokratik çekişmelerinin tam da ortasında bulunan Cehşiyârî için kendi döneminin vezir ve kâtiplerinin tarihini yazmak güç olsa gerek. Ancak şu var ki, Mes'ûdî Cehşiyârî'nin *Ahbârü'l-Muktedir el-Abbâsî* adıyla bu dönemin olaylarının kaydedildiği yaklaşık bin varaklık bir eserin bulunduğunu ve kendisinin ilgili kitabın ancak bazı küçük bölümlerine ulaşabildiğini bildirmektedir.¹⁸⁵

Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb eksik halde günümüze ulaşmıştır. Zira kitabın elimizdeki cildi, son olarak Me'mûn'un halifeliliğinin (198-218/813-833) Merv döneminde veziri olan Fazl b. Sehl'den (ö. 202/818) bahseder. Ne var ki, vezirin katledilme hadisesine kitabın ilk cildinde yer verilmez. Ancak kaynaklarda Cehşiyârî'den atıf yoluyla yapılmış alıntılardan kitabın yaklaşık yetmiş yıllık sonraki bir dönemin vezirleri ve kâtiplerini işleyen, en azından diğer bir cildinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak kitabın neşirlerinde birtakım farklılıklar söz konusudur.

Kitabın kaybolan bölümlerinden İbn Tâvûs'un (ö. 664/1266) yapmış olduğu nakiller, VII./XIII. asırda Irak bölgesinde esere hâlâ ulaşılabilirdiğini göstermektedir.¹⁸⁶ Zira İbn Tâvûs, Mu'tasım döneminde (218-227/833-842) geçen bir olayla ilgili verdiği bilgileri, kitabın bizzat gördüğü dördüncü cildinden aldığını belirtir.¹⁸⁷ Bunun yanı sıra kitabın kayıp bölümlerinden biyografi yazarlarından İbn Hallikân (ö. 681/1282) nakillerde bulunmuştur.¹⁸⁸ Kayıp bölümlerden alın-

184 İlgili dönemin vezirleri ve bürokrasisi için bk. Maaike van Berkel, "The Vizier", *Crisis and Continuity at The Abbasid Court: Formal and Informal Politics in The Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)*, Leiden: Brill, 2013, s. 65-86; a.mlf., "The Bureaucracy", *a.e.*, 87-109; Hañçabay, 46-137.

185 Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 233.

186 Cehşiyârî, 461, 463, 464, 493; İbn Tâvûs, 135-136, 138-140.

187 İbn Tâvûs, 138. Ayrıca İbn Tâvûs, yazma halinde olan *Mihcû'd-Deâvât ve Menhecû'l-İnâyât* adlı eserinde kaynak verirken *Ahbârü'l-Vüzerâ*'nın 3. cildine atıfta bulunur (Cehşiyârî, 553-536 [Muhakkik notları]).

188 Cehşiyârî, 481; İbn Hallikân, III, 476.

tlara rastlayabildiğimiz en geç eser ise, İbn Fazlullâh el-Ömerî'nin Dımaşk'ta yazmış olduğu *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr* adlı eseridir.¹⁸⁹

Eserin eksik haldeki tek yazma nüshası Viyana Milli Kütüphanesi'ndedir (nr. 916). H. von Mzik, *Bibliothek Arab Historiker und Geographen*'ın birinci serisinden kitabın tıpkıbasımını yayımlamıştır (Leipzig 1926).¹⁹⁰ Bu baskıyı esas alan Mustafa es-Sakkâ, İbrâhim el-Ebyârî ve Abdülhafız Şelebî kitabı ihtiva ettiği konulara uygun alt başlıklar eklemek suretiyle yayımlamışlardır (Kahire 1357/1938, 27+428 s.; 2 bs. 1401/1980). Kitap aynı yıl Abdullah İsmâil es-Sâvî tarafından da neşredilmiştir (Kahire 1357/1938, 15+216 s.). Diğer bir neşir Hasan ez-Zeyn tarafından gerçekleştirilmiştir (Beyrut 1408/1988, 216 s.). Mihâil Avvâd (1943; 1965'te kitapta) ve Dominique Sourdel (1957) gibi araştırmacılar, *Kitâbü'l-Vüzerâ* ve *'l-Küttâb*'ın günümüze intikal etmeyen bölümlerini makalelerinde bir araya toplamaya çalışmıştır.¹⁹¹ Son olarak İbrâhim Sâlih, önceki araştırmacıların tespitlerinden de faydalanarak kaybolmuş bölümleri eklemek, kaynaklara işaret etmek ve birtakım açıklamalarda bulunmak suretiyle kitabı neşretmiştir (Abudabi 1430/2009, 618 s.). Bu çalışmada Sâlih'in tahkiki esas alınmıştır.

Kitabın Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler devriyle ilgili ilk bölümlerini Josef Latz Almanca'ya (*Das Buch der Wezire und Staatssekretäre von bn 'Abdūs al-Gahsiyârî: Anfänge und Umayyadenzeit*, Walldorf-Hessen 1958); Ebü'l-Fazl Tabâtabâî kitabın tamamını Farsça'ya (Tahran 1969), Maria Giovanna Stasolla ise Bermekîler'le ilgili bölümleri İtalyanca'ya (*Come legge la storia un letterato del X. secolo: al-Jahshiyari e i Barmecidi*, Roma 2007) tercüme etmiştir.

Kitabın Muhtevası ve Sınırları

Genel itibarıyla *Kitâbü'l-Vüzerâ* ve *'l-Küttâb*'ın muhtevasını her bir dönemin kâtipleri ve vezirlerine dair biyografik bilgiler ve tarihî haberler oluşturur. Ancak bu konuda iki nokta üzerine durmak gerekmektedir. Birincisi kâtiplerin kimleri kapsadığı, ikincisi ise hangi tür bilgi ve haberlere kitapta yer verildiği meselesidir.

Cehşiyârî'nin ele aldığı kâtipler sarayda, devlet dairelerinde, ordu ve emniyet teşkilatında ve taşrada valilerin emrinde çalışanlardan oluşmaktadır. Bununla birlikte Cehşiyârî, Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerini ve resmî işleri yürüten

189 İbn Fazlullâh el-Ömerî, X, 84, 87, 119. Ayrıca müellif, Amr b. Mes'ade'nin biyografisinde kaynak olarak her ne kadar Meymûn b. Hârûn'u gösterse de, *el-Vüzerâ*'nın günümüze ulaşan bölümüyle eserin muhtevasının büyük ölçüde örtüşmesi ve Meymûn b. Hârûn'un Cehşiyârî'nin kaynakları arasında yer alması bu bilgilerin de (*Mesâlik*, X, 88-91) Cehşiyârî'den alınmış olma ihtimalini düşündürmektedir.

190 Fayda, "Cehşiyârî", VII, 236.

191 Fayda, "Cehşiyârî", VII, 236-237.

kâtipleri de ayrıca belirterek zikreder. Kitapta memur statüsünde bulunan kadı kâtiplerine dair haberlere ise nadi olarak rastlanır.¹⁹² Ancak ne var ki, klasik dönemden itibaren kâtip ifadesi kitap istinsahıyla meşgul olan varrâk, hocasının söylediklerini yazıya dökerek kitap yazmasına yardımcı olan müstemlî ve sanat düzeyinde güzel yazan hattat için de kullanılmıştır. Bu üç grubun tamamı kitapta bahse konu olan kâtiplerin kapsamı dışında kalır.

Kitapta yer verilen haberlere bakacak olursak, başından itibaren bir devletin idari mekanizmasını tarihî gelişmeler ışığında açıklama ve örneklendirme çabası içerisinde olduğu gözlenir. Bu bağlamda kitap, insanlık tarihinde yazı ve ardından İslam öncesinde Faraslarda bürokrasinin nasıl işlediği hakkında kısa haberlerle başlar. Emevîler'e kadarki bölümlerde hadiseler ve anlatılar kâtipler etrafında döner. Abbâsî dönemine gelindiğinde ise anlatımın merkezine vezirler oturur. Bunlar arasında kâtip ve vezirlerin halife veya valilere akıl hocalığı yaptıkları ve isabetli görüşler belirttikleri haberler gözle görülür ölçüde dikkat çeker. Cehşiyârî'nin bu tür haberlere yer vermekle bir taraftan kâtiplerden beklenen özellikleri işlemeye çalışmış olduğunu, diğer taraftan da yöneticilerin yetenekli kâtiplere muhtaç olduğunu hissettirmeye çalıştığı düşünülebilir.

Kâtipler ve vezirlerin tarih boyunca nimet ve külfeti bir arada yaşadıkları hatırlanacak olursa kitapta bu duruma örnek teşkil edebilecek çok sayıda haber bulunmaktadır. Zira kitapta maktul vezirler ve kâtipler,¹⁹³ Bermekîler başta olmak üzere felakete sürüklenmiş bürokrat aileler ve devlet kademelerindeki tasfiyeler ciddi ölçüde yer tutar. Veliâht tayinlerinde kâtipler ve vezirlerin etkili olduğu, halifeyi yönlendirdikleri durumlardan bahseden haberlere eserde çokça rastlanmaktadır.¹⁹⁴

Kurumlar ve medeniyetler tarihine ilişkin haberler de kitapta yer bulur. Örneğin yeni şehirlerin kuruluşu ve ona bağlı imar faaliyetleri daha çok kâtip ve vezirlerin rolleri çerçevesinde ele alınmıştır.¹⁹⁵ Tarihte ilkler konusunda özellikle idari hayat ve kâtiplikle ilgili olanlarına yer verilir.¹⁹⁶ Öte yandan *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, İslam dünyasında mektupların tarihi konusunda yapılacak bir çalışma için de zengin örnekler barındırmaktadır. Ne var ki Cehşiyârî, mektupları baştan sona alıntılarla yerine kritik gelişmeleri bildiren parçalara ve mektuplardaki

192 Cehşiyârî, 210. Kitapta işlenen dönemlerin kadı kâtiplerinin de içinde bulunduğu birçok habere Vekî'in (ö. 306/918) *Alhbârü'l-Kudât*'ında ve Tenûhî'nin (ö. 384/994) *Nişvârü'l-Muhâdara*'sında rastlamak mümkündür.

193 Cehşiyârî, 137, 199-200, 346.

194 Cehşiyârî, 73, 120, 197, 221, 261.

195 Cehşiyârî, 91-92, 162, 253, 265, 493.

196 Cehşiyârî, 29-31, 42, 48-50, 52, 48, 60, 90, 123, 147, 247, 314, 329, 373, 429.

veciz ifadelerle yer vermekle yetinmiştir.¹⁹⁷ Öte yandan kitapta kâtip ve vezirlere ait özlü sözlerle rastlanır.¹⁹⁸

Cehşiyârî'nin, kitabında genişçe yer ayırdığı kâtip ve vezirler arasında şu isimler zikredilebilir: Ziyâd b. Ebîh, Sâlih b. Abdurrahman, Yezîd b. Ebû Müslim, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Abdülhamîd b. Yahyâ el-Kâtib, İbnü'l-Mukaffâ', Ebû Seleme el-Hallâl, 'Umâre b. Hamza, Ebû Eyyûb el-Mûriyânî, Rebî' b. Yûnus, Ebû Ubeydullah Muâviye İbn Yesâr, Ya'kûb b. Dâvûd, Ömer b. Bezî', Bermekî ailesinden Hâlid, Yahyâ, Fazl, Ca'fer, Muhammed, Abbas ve İbrâhim; Ömer b. Mihrân, İsmail b. Sabîh, Ahmed b. Ebû Hâlid el-Ahvel, Fazl b. Rebî', Fazl b. Sehl, Hasan b. Sehl, Ahmed b. Yûsuf, İbnü'z-Zeyyât, Amr b. Mes'ade, Ebû İshak İbrâhim es-Sûlî, Ebû'l-Hasan Ahmed İbnü'l-Müdebbir, Süleyman b. Vehb.¹⁹⁹

Cehşiyârî'nin Yöntemi ve Kaynakları

Cehşiyârî'nin eserinde birbirini takip eden haberlerde ilk bakışta bir kopukluk olduğu düşünülebilir. Ancak verilen mesajlardan yola çıkılarak birçok haberin çeşitli ortak amaçlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu haberlerden maksat kâtipleri ve vezirleri daha yakından tanımaktır. Kitaptaki yüzlerce haber tedbîr, yolsuzluk, kâtiplerin uğradığı musibetler, kâtiplerin içinde bulunduğu iktidar kavgaları, bürokrasinin hantallığı, kâtiplerin kullandığı araç gereçler, kâtiplerin gündelik yaşayışı, halife-kâtip münasebetleri gibi başlıklar altında tasnif edilmeye müsaittir.

Cehşiyârî devlet idaresi (*tedbîr*) ve kâtiplik mesleği ile alakalı örneklere yer vermeye özen gösterir. Gerçeklerle örtüşmeyen kurgusal haberlere kitapta rastlanmaz. Örneğin *Bin Bir Gece Masalları*'na sıkça konu olan Bermekîler'i hatırlayacak olursak, orada rastlanan acayıplıklar dolu hadiseleri *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'da göremeyiz. Burada Cehşiyârî'nin aynı zamanda *Bin Bir Gece Masalları*'nın ilk örneği sayılacak bir masal derleyicisi olduğunu²⁰⁰ unutmamak gerekir. Cehşiyârî'nin makul ve büyük ölçüde kaynağı belli olan haberleri aktarmada gösterdiği dikkati, onun tarih ile edebiyat arasındaki ince çizginin başından beri farkında olmasıyla açıklamak mümkündür.

Cehşiyârî, önde gelen kâtipler ve vezirler hakkında derlediği haberleri şahıs başlığı altında toplamamıştır. Ancak kronolojiye bağlı kaldığı için farklı yerlerde aynı şahıs hakkında çok sayıda habere rastlanmaktadır. Örneğin Ziyâd

197 Cehşiyârî, 46, 55, 60-61, 83, 89, 98-99, 134, 141, 153, 176, 322, 413.

198 Cehşiyârî, 136, 216, 235, 295.

199 Bk. Cehşiyârî, dizin.

200 İbnü'n-Nedîm, II, 323

b. Ebîh'e dair Hz. Ömer, Hz. Ali ve Muâviye dönemlerinde haberler yer almaktadır.²⁰¹ Ziyâd'da olduğu gibi kâtiplikten valiliğe yükselmiş veya kâtiplikten vezirliğe yükselmiş başka kişiler için bu durum kaçınılmazdır. Kâtip kökenli valilerin daha çok kâtiplik yönlerine ve valilik dönemlerinde kâtipleriyle ilişkileri ve idari hayattaki düzenlemelerine yer verilmiştir. Bu duruma örnek teşkil eden kişiler arasında Ziyâd'dan başka Emevî dönemi Irak valisi Yezîd b. Ebû Müslim; Abbâsîler zamanında Mısır valisi Ömer b. Mihrân ve Bağdat valisi Hasan b. Sehl sayılabilir.

Kitapta haklarında uzun uzadıya bahisler bulunan şahıslar vardır. Haberlere bakıldığında her ne kadar bir dağınıklık olarak düşünülse de bunun ilgili şahsın yaşamış olduğu tarih aralığının uzun olmasına bağlı olarak farklı zamanlarda kendisinden bahsedildiği görülür. Aslında aynı şahıs hakkındaki çok sayıda haberin bir araya getirilmesiyle o kimsenin biyografisi ortaya çıkarılabilir. Hatta bazı biyografi yazarları Cehşiyârî'nin kaydettiği bilgiler ve haberlerden yola çıkarak kitaplarını yeniden oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu durum, Cehşiyârî'nin kitabından faydalanan Câcermî'nin (ö. VI./XII. yüzyılın sonları), *Nüketü'l-Vüzerâ'sı*, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Üdebâ'sı*, İbnü'l-Ebbâr'ın (ö. 658/1260) *İ'tâbü'l-Küttâb'ı* ve İbn Fazlullâh el-Ömerî'nin (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr'ının* 11. cildinde maşrıkta vezirleri konu edinen bölümünde açık bir biçimde göze çarpmaktadır.

Kâtip-vezir biyografilerinde nisbeleri, nereli oldukları, mevâlidenden ise kimin mevlâsı olduğu, kişilik özellikleri gibi açıklamalar ilk geçtiği yerde veya onunla ilgili bahislerin kapandığı yerde zikredilir. Kitabın birçok yerinde kâtiplerin ve vezirlerin karakteristik özelliklerinden bahsedilir.²⁰² Ayrıca yeri geldiğinde kâtipler ve vezirler arasındaki akrabalık bağlarına ve kâtipleriyle ünlü ailelerin fertlerine değinilir.²⁰³ Cehşiyârî, çağdaşı olduğu şahıslardan soylu olanların uzun da olsa şecerelerini vermiştir. Örneğin sonraki dönemlerde el-Buhturî olarak ünlenen şairin babasından başlayarak dedelerine doğru yirmi kişiyi saymıştır.²⁰⁴

Kâtip ve vezirlerin kaleme aldığı eserlerden kitapta pek söz edilmez. Bu husus ilk dönemlerde telifatın henüz belli bir düzeye ulaşmamış olması ile açıklanabileceği gibi Cehşiyârî'nin başından beri bu tür bilgiler verme düşüncesi taşımadığı da söylenebilir. Örneğin Abdülhamîd b. Yahyâ (ö. 132/750) ve İb-

201 Cehşiyârî, 50, 51, 52, 58, 61-63.

202 Cehşiyârî, 193, 350, 430.

203 Cehşiyârî, 59, 136-137, 139, 140, 160, 180, 207, 236, 268, 350.

204 Cehşiyârî, 65.

nü'l-Mukaffa'ın (ö. 142/759) haberlerinde onların eserlerinden²⁰⁵ söz edilmez.²⁰⁶ Cehşiyârî kâtip ve vezirlerin bazılarının tevki'lerinden²⁰⁷ örneklerle bahsetmiştir.²⁰⁸ Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin özgün tevki'lerinin meşhur olduğunu belirterek onlardan birtakım örnekler sunmuştur.²⁰⁹ Tevki' türünün ortaya çıkışı ve gelişimine dair kitaptaki açıklamalardan yola çıkarak onu Arap edebiyatı tarihinin bir kaynağı olarak da görmek mümkündür.

Haberlerin sıralanışında kronolojiye son derece dikkat edildiği gözlenir. Kronolojiye uymayan durumlarda müellif haberlerdeki iki olay arasındaki benzerlik nedeniyle peş peşe anlatıldığını ayrıca belirtir.²¹⁰ Örneğin kronolojiye bağlı kalma konusunda Abdülmelik b. Mervân dönemi anlatılırken o dönemde Mekte'de halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr adına Kûfe'de valilik yapan Mus'ab b. Zübeyr'in kâtipleri zikredilir.²¹¹

Önemli hadiselerin hangi yıl meydana geldiği özellikle belirtilir. Tarihi bildirilen bu gelişmelerin idari hayattaki bazı yenilikler, vezir veya kâtiplerin tasfiyesi ve yeni atamalar olduğu dikkat çekmektedir.²¹² Yaygın olmamakla birlikte bazı kâtiplerin ölüm tarihleri de kaydedilmiştir.²¹³ Anlatımlarda diyaloglar önemli ölçüde yer tutmaktadır. Bazı kâtiplerin siyasi içerikli edebî konuşma metinlerine (*hutbe*) yer verilmiştir.²¹⁴ Konuyla ilgili risalelerde tamamının iktibas edildiğine rastlanır.²¹⁵ Ayrıca kitapta çok sayıda şiir alıntılanmıştır. Ancak bu şiirler bahsi geçen olayla bağlantılı biçimde bir veya birkaç beyitten oluşmaktadır. Şiirlerin bü-

205 Bu iki kâtipin telifatı için bk. İbnü'n-Nedîm, I, 364 (dn. 2), 368-369.

206 Ancak Cehşiyârî'den yaklaşık bir asır sonra kitabını yazmış olan İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*'inin 3. Makâle'nin 2. Fenn'ini hükümdarlar, kâtipler, hatipler, mektup yazarları, haraç görevlileri ve divan reislerinin haberlerini ve onlara ait kitapların isimlerini zikretmeye hasretmiştir (İbnü'n-Nedîm, I, 357-434).

207 Tevki' (ç. tevki'ât) yazılı belgelere hükümdar veya başka bir yetkili tarafından karar mahiyetinde düşülen veciz notlar anlamına gelir. Geniş bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Tevki'", *DİA*, XLI, 35-36.

208 Cehşiyârî, 308-309, 429-431 ve tür.yer.

209 Cehşiyârî, 300-302, 309.

210 Cehşiyârî, 85.

211 Cehşiyârî, 86.

212 Cehşiyârî, 53, 66, 73, 162, 192, 193, 197, 205, 214, 221, 226, 229, 234, 247, 248, 280, 320, 379.

213 Cehşiyârî, 203, 229, 232, 241, 248, 251, 268, 461, 481, 482.

214 Cehşiyârî, 306-307.

215 Abdülhamîd b. Yahyâ'nın kâtiplere öğütlerini içeren ünlü risalesi tamamen iktibas edilmiştir. Böylece Cehşiyârî bu değerli risalenin kaybolup gitmesinin önüne geçmiştir. İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinde -kuvvetle muhtemeldir ki Cehşiyârî'den- risaleyi olduğu gibi alıntılanmış olması onun önemini teyit etmektedir (İbn Haldûn, *el-Iber*, I, 307-311; a.mlf., *Mukaddime*, I, 497-500).

yük çoğunluğu haber değeri taşımaktadır.²¹⁶ Üst düzey kâtip veya vezirleri öven,²¹⁷ hicveden²¹⁸ ve onlara ağıtların yakıldığı²¹⁹ şiirlere de rastlanır.

Cehşiyârî halifeler ve bölge valilerinin emrinde çalışan kâtiplerin isimlerini bir bir zikreder. Ayrıca hangi kâtibin hangi divanda ve hangi işlere baktığını ulaşabildiği ölçüde vermeye özen gösterir. Cehşiyârî'nin eserinde izlediği bu yöntem ve vermiş olduğu bilgiler halifeler tarihinde ilgili halifeden bahsedilen bölümün sonunda sık sık rastlanmaktadır.²²⁰ Cehşiyârî genel tarih eserlerinin aksine her bir halifeyle ilgili bölümün başında dönemin kâtipleri ve divan reislerinin isimlerini de zikreder.

Kitapta kısa bilgilerin verildiği yerlerde kaynak belirtilmez iken uzun haberlerin aktarıldığı yerlerde büyük ölçüde kaynak belirtilmiştir. Bazen yazılı bir kaynak zikredilmiş, bazen de râvîye atıfta bulunmakla yetinilmiştir. Öte yandan yer yer râvî zinciri zikredilir ve bazen de bir kaynaktan alıntılanan vesikanın hem kitabın adı hem de yazarın o vesikaya nasıl ulaştığı belirtilir.²²¹ Haberler aktarılırken birçok yerde dedi ki (قال), der (يقول), anlattı (حدث), bana anlattı (حدثني), zikretti (ذكر),²²² hikâye etti (حكى), hikâye edildi (حكى), denildi ki (قيل), şiir söyledi (أنشد), şiir söylendi (أنشد), okudum (قرأت), el yazısında buldum (وجدت بخط) ifadeleri kullanılmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kitabın yazılı kaynakları şunlardır: Cehşiyârî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. Abdülhamîd el-Kâtib'in *Ahbârü Hu-*

216 Cehşiyârî'nin *Kitâbü'l-Vüzerâ* ve *l-Küttâb*'ına zeyl olarak yazıldığı varsayılan *el-Vüzerâ*'nın müellifi Hilâl es-Sâbî, kitabının mukaddimesinde vezirlerle ilgili çalışmalara Cehşiyârî ve onun çağdaşı Ebû Bekir es-Sûlî'nin eserlerini örnek gösterir ve bu iki kitabın tarihçiler tarafından devam ettirilmemiş olduğuna dikkat çeker. Ancak Sûlî'yi kitabını yersiz ayrıntılar ve gereksiz şiirlerle doldurması yönüyle eleştirirken Cehşiyârî hakkında herhangi olumsuz bir ifade kullanmaz (*el-Vüzerâ*, 4).

217 Cehşiyârî, 245, 281, 300-302, 315, 371-372.

218 Cehşiyârî, 283, 285-286, 303-304.

219 Cehşiyârî, 235, 268-269, 342, 375.

220 Halife b. Hayyât, Ya'kûbî, Taberî, Miskeveyh, Kudâî, İbn Zâfir el-Ezdi gibi tarihçiler halife, emir ve valilerin kâtiplerini sıralayan tarihçiler arasında gösterilebilir.

221 Cehşiyârî, Hârunürreşid dönemine ait çeşitli bölgelerden Bağdat'a ulaşan vergilerin cinsi ve miktarını gösteren bir vesika kullanmıştır (*el-Vüzerâ*, 398-407). Bunu Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. Abdülhamîd'in *Ahbârü Hulefâi Benî'l-Abbâs* adlı kitabından aldığını söylemekle birlikte müellifin onu hangi yolla ve kimlerden aldığını da kaynaktan alıntılanmak suretiyle vermiştir. Ancak bulunur (وجد) ifadesinden yola çıkarak, Cehşiyârî gibi birinci kaynağı görmemiş olduğu anlaşılan İbn Haldûn bu vesikayı *Kitâbü'l-Vüzerâ* ve *l-Küttâb*'da geçtiği gibi *Mukaddime*'sine almış ve Cehşiyârî'den hiç söz etmemiştir. Ayrıca müellifin ismi Cehşiyârî'de geçtiği şeklinden farklı olarak babasıyla yer değişmiş ve ilgili vesikanın Me'mûn dönemine ait olduğu belirtilmiştir (İbn Haldûn, *el-İber*, I, 224-226; a.mlf., *Mukaddime*, I, 407-408). Bu iki hata, İbn Haldûn'un kaynak kullanma biçimi konusunda az da olsa bir fikir verebilir.

222 Örneğin Allân el-Varrâk'tan (ö. 218/833'ten sonra) aldığı bir haberi "zikretti" şeklinde belirtir. Ancak Allân'ın erken tarihte ölmüş olduğu düşünüldüğünde, bunun yazılı bir kaynaktan aktarıldığını tahmin ediyoruz. Arap kabileleriyle alakalı eserler yazan Allân'ın haberi Esed kabilesiyle ve nesepile ilgili bir hadise olduğu için, onun günümüze ulaşmayan bir kaynağından alıntılanmış olma ihtimali yüksektir (Cehşiyârî, 201).

lefâi Beni'l-Abbâs adlı eserin müellif nüshasını kullandığını belirtir²²³ ve değişik yerlerde Ebû'l-Fazl'dan nakillerde bulunur. ²²⁴Ebû İshak İbrâhim es-Sûlî'nin (ö. 244/858 [?]) şiirini bizzat şairin yazmış olduğu bir defterden aktarır. ²²⁵Böyle bir kaynağa ulaşma imkânı, babası Abdûs'un İbrâhim es-Sûlî'nin yanında kâtiplik yapmış olmasıyla açıklanabilir. Cehşiyârî, *Tabakâtü'l-Küttâb* adlı bir kitabı bulunan²²⁶ Nattâhe lakaplı Ebû Ali Ahmed b. İsmâil b. el-Hasîb el-Enbârî'den (3./9. yüzyılın ikinci yarısında hayatta) nakillerde bulunurken Nattâhe'nin bizzat kendi yazdığından görüp aldığını belirtir. ²²⁷Ebû Abdullah Muhammed b. Dâvûd İbnü'l-Cerrâh'a (ö. 296/908) ait *Kitâbü'l-Vüzerâ*,²²⁸ *Tabakâtü's-Su'arâ*²²⁹ ve adı belirtilmeyen²³⁰ eserlerden nakillerde bulunur. Ayrıca İbnü'l-Cerrâh'ın *el-Varaka* adlı eserinde de neredeyse kelimesi kelimesine geçen bazı haberlerde râvîlere işaret edilse de İbnü'l-Cerrâh'ın adı anılmamıştır.²³¹

Cehşiyârî Meymûn b. Hârûn'un²³² hattıyla yazılmış eserlerden nakillerde bulunur; ancak bunların hangisinin Meymûn'a ait olduğu net değildir. Bu nakillerden bazılarında Abdülhamîd el-Kâtib'e²³³ ve Muhammed b. Dâvûd İbnü'l-Cerrâh'a²³⁴ ait eserler olduğu kaydedilir. Ancak, çoğu yerde "dedi, zikretti, bana haber verdi, bana anlattı, falan kişi Meymûn'a anlattı, Meymûn'un el yazısında buldum" şeklinde ifade edilerek eserin adı verilmez.²³⁵ Dolayısıyla Meymûn b. Hârûn'u müstensih, râvî ve müellif cihetleriyle *Kitâbü'l-Vüzerâ* ve *'l-Küttâb*'in başlıca kaynakları arasında saymak mümkündür.

223 Cehşiyârî, 398. Ebû'l-Fazl kitabında yer verdiği bu vesikayı kendisine Dîvânü'l-harâc'dan Ebû'l-Kâsım Ca'fer b. Muhammed b. Hafs'ın temin ettiğini belirtir.

224 Cehşiyârî, 338, 490-491.

225 Cehşiyârî, 519.

226 İbnü'n-Nedîm, I, 387-388.

227 Cehşiyârî, 132, 335, 527.

228 Cehşiyârî, 359, 510.

229 Cehşiyârî, 310. *Tabakâtü's-Su'arâ* olarak belirtilen eser büyük ihtimalle İbnü'l-Cerrâh'a ait *Kitâbü'l-Varaka fî Ahbâri's-Su'arâ* olmalıdır.

230 Cehşiyârî 510, 537. Ayrıca Cehşiyârî, İbnü'l-Cerrâh'ın adını zikretmediği bir eserin bizzat müellif nüshasından iktibasta bulunduğunu belirtir (s. 282). Ancak muhtevadan yola çıkılarak bu eserin *Kitâbü'l-Vüzerâ* olma ihtimali yüksektir.

231 İbnü'l-Cerrâh, 102-103; krş. Cehşiyârî, 66.

232 Tam adı Ebû'l-Fazl Meymûn b. Hârûn b. Mahled b. Ebân el-Kâtib şeklindedir. Torunu Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Meymûn el-Eftas, Halife Müttaki'ye (salt. 289-295/902-908) halifelîği öncesinde kâtiplik, halifelîği döneminde ise vezirlik yapmıştır. Cehşiyârî, 531; Tenûhî, *el-Ferec*, II, 213.

233 Cehşiyârî, 125.

234 Cehşiyârî, 537.

235 Cehşiyârî, 242, 246, 269, 323, 345, 349, 377, 418, 531.

Cehşiyârî yukarıda zikredilenlerin dışında Vâkıdî'den (ö. 207/823),²³⁶ Me-dâini'den (ö. 228/843),²³⁷ Mu'tasım'ın veziri Fazl b. Mervân'dan (ö. 250/864),²³⁸ Câhız'ın (ö. 255/869) *el-Beyân ve'l-Tebyîn*'i ve adını vermediği bir eserinden,²³⁹ Belâzürî'den (ö. 279/892),²⁴⁰ el-Hâris b. Ebû Üsâme'nin *Ahbâru'l-Hulefâ* (*Kitâbü'l-Hulefâ*)'sından²⁴¹ ve Ahmed b. Hallâd'dan²⁴² haberler aktarır. Cehşiyârî diğer yandan çok sayıda sözlü kaynağa dayanarak eserini meydana getirmiştir. Ancak *Kitâbü'l-Vüzerâ* ve *'l-Küttâb*'ın son bölümlerinin kitap halinde günümüze ulaşmaması, bu sözlü kaynakları tespit etmeyi güçleştirmektedir.

İslam Tarih Yazıcılığındaki Yeri ve Önemi

Kitabın muhtevası ve yöntemini ortaya koyduktan sonra telif sebebini tespit etmenin ne kadar mümkün olduğu tartışılabilir. Bu husus kitabın birinci dereceden muhataplarının kimler olduğunu bilmekle mümkündür. Kitabın başlıca muhatapları iki grupta değerlendirilebilir. Bunların ilki kâtip olmak ve vezirliğe yükselmek isteyenlerden oluşmaktadır. İkincisi ise kâtip ve vezirlerle çalışan devlet adamlarıdır ki bunlar halife, vezir, hâcip ve nedîmler şeklinde sıralanabilir. Cehşiyârî'nin derlemiş olduğu haberler, edeb veya âdâb ile ifade edilen kâtip ve vezirler için yazılmış kılavuz kitaplardaki teorik bilgilerin bir bakıma yaşanmış pratik örnekleridir. Bu sebeple kitap; bürokratik hayatın evveliyatını ve genel seyrini merak edenler için vazgeçilmez bir eser hüviyeti taşımaktadır.

Sonraki dönemlerde bu tür biyografi yazımı şartların değişmesiyle birlikte farklı şekillerde devam etmiştir. Yeni merkezlerin ve devletlerin oluşmasıyla yerel tarih eserleri yazılmaya başlanmıştır. Hanedanlıklar ve şehir-bölge tarihlerinde kâtip ve vezirler de belli ölçüde yer almışlardır. Cehşiyârî'nin büyük dikkatle bir araya getirmiş olduğu haberlerin genel tarih, ansiklopedik biyografi ve şehir-bölge tarihi türünden eserlerin muhtevalarını etkilediği söylenebilir.

Daha sonra gelen tarihçiler ve biyografi yazarları arasında *Kitâbü'l-Vüzerâ* ve *'l-Küttâb*'a sıkça başvuranlar olmuştur. Miskeveyh, 372/983 yılında bitirdiği genel tarih eseri *Tecâribü'l-Ümem*'inde Cehşiyârî'nin kitabına çokça müraca-

236 Cehşiyârî, 291-292.

237 Cehşiyârî, 214.

238 Cehşiyârî, 266, 335, 350, 380, 430, 496. Fazl'ın gördüğü ve duyduğu haberleri kaydettiği bir kitabının olduğu belirtilmektedir (İbnü'n-Nedîm, I, 394).

239 Cehşiyârî, 227, 235, 254, 308, 347.

240 Cehşiyârî, 523.

241 Cehşiyârî, 208, 348.

242 Cehşiyârî, 354.

atta bulunmuştur.²⁴³ Biyografi eserlerinden Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Üdebâ'sı*²⁴⁴ ve İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân*²⁴⁵ da *Kitâbü'l-Vüzerâ* ve *l-Küttâb*'dan çokça alıntı yapılmış olan kaynaklardandır. Öte yandan, büyük bölümü biyografilerden oluşan şehir tarihlerinde de kitabın kaynak olarak kullanıldığı dikkat çeker. Bunlar arasında İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu Medîneti Dimaşk*'ı,²⁴⁶ İbnü'n-Neccâr'ın (ö. 643/1245), *Zeylû Târîhi Bağdâd*'ı,²⁴⁷ ve İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/1262) *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*'i²⁴⁸ zikredilebilir. İbn Tıktakâ da (ö.) birçok yerde *Cehşiyârî*'den kaynak göstermeksizin alıntı yapmıştır.²⁴⁹

Kitâbü'l-Vüzerâ ve *l-Küttâb* Arap edebiyatı sahasında antolojiler derlemiş olan müelliflerin de dikkatini çekmiştir. Kitaptan yararlanan müellifler ve eserleri şöyle sıralanabilir: Tenûhî'nin (ö. 384/994) *el-Ferec ba'de's-Şidde*'si ile *Nişvârü'l-Muhâdara*'sı, Se'âlibî'nin (ö. 429/1038) *el-İktibâs mine'l-Kur'ân*, *Letâifü'l-Meârif*, *Simârü'l-Kulûb* ve *el-Kinâye ve't-Ta'rîd* adlı eserleri; Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) *el-Besâir ve'z-Zehâir*'i, Garsünni'me (ö. 480/1088), *el-Hefevâtü'n-Nâdire*'si, İbnü's-Sayrâfî'nin (ö. 542/1147) *el-Efdâliyyât*'ı; İbn Hamdûn'un (ö. 562/1167) *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*'si, İbn Zâfir el-Ezdî'nin (ö. 613/1216) *Bedâi'ü'l-Bedâih*'i. Ayrıca Se'âlibî'ye ait bir siyasetnâme olan *Âdâbü'l-Mülûk* ve İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime*'sinde de kitaptan yapılmış alıntılara rastlanır.

Kitâbü'l-Vüzerâ ve *l-Küttâb*'a zeyil yazma ve onu esas alarak kâtipler ve vezirlere dair yeni bir eser meydana getirme çabaları da olmuştur. Hilâl b. Mu-

243 Bûveyhî saray kütüphanesinde görevli olduğu kaydedilen Miskeveyh, tarih eserinde genel itibarıyla faydalandığı kaynakları zikretmez. Büyük ölçüde Taberî'den yararlanarak kaleme aldığı kitabında her bir halifenin işlendiği bölümün sonunda dönemin kâtipleri ve vezirleri zikredilir. Ayrıca kâtipler ve vezirlerle ilgili ibret alınabilecek çok sayıda haber ve olay aktarılır. *Tecâribü'l-Ümem*'de isimleri anılan kâtip ve vezirlere dair haberlerin *Kitâbü'l-Vüzerâ* ve *l-Küttâb* ile büyük ölçüde benzerlik arz etmesi Miskeveyh'in *Cehşiyârî*'den çokça faydalandığına işaret etmektedir. Abdülmelik b. Mervân'a kadar her bir halifenin döneminin sonunda kâtiplerine dair haberlere yer verir. Ancak Hişâm b. Abdülmelik'in halifeliği bölümünün sonunda kâtipler için bir başlık açmaz, sadece Hişâm'ın sîreti başlıklı bölümde Hişâm ile bir kâtipi arasında geçen bir olay aktarır (Miskeveyh, III, 160 krş: *Cehşiyârî*, 107). Daha sonraki bölümlerde halifelerin kâtipleri ve vezirleri için ayrı bir başlık açmayan Miskeveyh, buradan itibaren *Cehşiyârî*'nin kitabından faydalanmayı bıraktığı söylenebilir. Örneğin krş. *Cehşiyârî*, 32, 43-46, 47, 48-53, 54, 57-58; Miskeveyh, I, 53, 86, 273-275, 410-413, 453-454, 569-570.

244 Yâkût, I, 85, 86, 283, 429; II, 531, 532, 563, 565, 929; III, 1253, IV, 1631; V, 2004, 2005, 2054, 2058, 2060, 2099, 2129.

245 İbn Hallikân, II, 196; III, 186, 231, 476; IV, 29, 31, 43; VI, 222, 228; VII, 25, 357.

246 İbn Asâkir, VI, 119; XLVIII, 373; LX, 455, LXI, 454; LXVII, 251.

247 Hatib el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*'ında *Cehşiyârî*'ye herhangi bir yerde atıfta bulunulmazken, İbnü'n-Neccâr'ın yaklaşık iki asır sonra bu esere yazmış olduğu zeyilde (veya tetimme) *Cehşiyârî*'den yapılmış alıntılara rastlanır. Ancak Ayn (ع) ve Fe (ف) harfi ile başlayan bazı ciltleri neşredilmiş olan bu zeyildeki alıntılar için bk. İbnü'n-Neccâr, XVI, 21; XVII, 38-39, 109, 111, 114.

248 İbnü'l-Adîm, III, 1276-1278; VII, 3024; VIII, 3608, 3610, 3717; X, 4355.

249 *Cehşiyârî*, 147, 206, 221, 244-246, 255-256; İbn Tıktakâ, *el-Fahrî*, 153-154, 175, 178, 187-188, 198-199.

hassin es-Sâbî (ö. 448/1056) *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ* adlı eserinde Cehşiyârî ve Ebû Bekir es-Sûlî'nin vezirleri ele alan kitaplarının kaldığı yerden onları devam ettiren birinin çıkmadığını belirtir.²⁵⁰ Dolayısıyla kendisi Cehşiyârî'nin bıraktığı yer olan Muktedir-Billâh dönemi vezirleriyle başlar. Yukarıda değinilen İbnü'l-Ebbâr,²⁵¹ el-Câcermî ve İbn Fazlullâh el-Ömerî gibi müellifler ise *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'ı esas alarak kâtip ve vezirler için ayrı birer başlık açmak, farklı kaynaklardan alınan bilgilerle zenginleştirmek ve sonraki dönemlerde yaşamış şahısları da diğer kaynaklarda bulup eklemek suretiyle daha sistematik biyografi eserleri meydana getirmişlerdir.

İslam medeniyeti ve kurumları tarihi bakımından *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb* son derece önemli bir kaynaktır. Kitapta divanların teşekkülü, yapısı ve işleyişi; vezirlik müessesesi gibi konularda çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Küttâb denilen devlet memurlarının kimlerden oluştuğunu, nasıl bir çalışma ortamına sahip olduklarını ve kâtiplikle vezirlik arasında hangi ara makamların bulunduğunu öğrenmek için bu eser vazgeçilmez bir kaynaktır. Öte yandan Cehşiyârî ve onun takipçisi Hilâl es-Sâbî, İslam siyasi tarihinin halife merkezli anlatımı yerine kâtip-vezir merkezli bir anlatımın nasıl olabileceğini eserleriyle çok iyi bir şekilde ortaya koymuşlardır.

Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb'ın dikkat çeken diğer bir özelliği, mali işlerle ilgili haberlerde rakamların verilmesidir. Mali konularla yakından ilgilenen biri olması münasebetiyle Cehşiyârî'nin, aktarılan haberlerde yer alan rakamları dikkatle kaydettiği görülür. Bu husus onun takipçileri olarak sayılabilecek Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem*'inde ve Hilâl es-Sâbî'nin *el-Vüzerâ*'sında açık bir şekilde göze çarpar. Zira bu durum, İslam tarih yazıcılığında iktisadi konulara genişçe yer verme geleneğinin başlangıcı sayılmaktadır. Bu üç eser, aynı zamanda İslam tarihinin ilk dört asrını iktisadi boyutlarıyla anlamak için eşsiz bilgiler ihtiva etmektedir.²⁵²

Ele aldığımız kitap verdiği biyografik bilgiler dışında İslam'ın ilk üç asrı içerisinde saray hayatı, halife-vezir ilişkileri, siyasi çekişmeler, iktisadi yapı, mali reformlar, sosyal ve kültürel hayata dair çok zengin bilgiler ve ayrıntılar ihtiva etmektedir. İçinde yaşamış olduğu kültürel zenginliği gözler önüne sermeye çalışan Cehşiyârî, bu yönüyle bir kültür tarihçisi olarak anılmayı fazlasıyla hak etmektedir.

250 Sâbî, 4.

251 *İ'tâbü'l-Küttâb*, 51-52, 60, 63-64, 66, 75, 100-101, 108-109, 118, 126, 134, 171.

252 Khalidi, 123.

Sonuç

İslam tarihinin ilk üç asrıyla ilgili olarak vazgeçilmez bir kaynak olan *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, bir biyografi eseri olmakla birlikte dönemin yaygın tarih yazıcılığı olan ahhâr türüne dâhil edilmektedir. Cehşiyârî çok sayıda kaynağa dayanarak merkezinde kâtip ve vezirlerin olduğu bir tarih eseri meydana getirmiştir. Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'in (ö. 202/818) ele alındığı bölümden sonrası günümüze intikal etmemiştir. Ancak kitabın geri kalan bölümlerinden bazı müelliflerin yapmış oldukları iktibaslardan eserin en azından Mu'tazid'in veziri Ubeydullah b. Süleyman'a (ö. 288/901) kadar geldiği anlaşılmaktadır.

Cehşiyârî'nin, babası gibi kâtiplik ve vezir hâcipliği yapmış bir devlet adamı olması ve zengin bir edip çevresine sahip olması kâtiplerin ve vezirlerin tarihini başarılı bir biçimde yazmasına yardımcı olmuştur. Zira o kendisinden önce yazılmış birçok kitaptan faydalandığı gibi devlet dairelerindeki mali defterleri ve mektupları, olayın görgü tanıklarını veya onlardan dinleyen kimseleri dikkatli bir şekilde kaynak olarak kullanmıştır. Arap literatüründe kurguya dayalı olan *Bin Bir Gece Masalları*'nı ilk derleyenlerden biri olduğu belirtilen Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'da son derece gerçekçi ve konudan sapmayan bir yol takip etmiştir. Onun tarihte izlediği bu yöntemin sonraki asırda Sâbit b. Sinân, Miskeveyh ve Hilâl es-Sâbî gibi saraylı tarihçiler tarafından sürdürüldüğü söylenebilir.

Cehşiyârî'nin kitabında yer alan biyografiler ilk bakışta dağınık gibi görülebilir. Ancak eserin kronoloji esasına riayetle ahhâr tarzında hazırlanmış olması, ele alınan isimlerin farklı yerlerde anılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Cehşiyârî, sonraki dönem biyografi yazarlarının yaptığı gibi her bir kâtip veya vezir için ayrı bir başlık açmak yerine onların İslam tarihindeki rollerini esas alarak üç asırlık bir zaman diliminde, anlatımın ekseninde kâtipler ve vezirlerin bulunduğu bir biyografik tarih yazmayı tercih etmiştir. Bu tercih, halifeler tarihine alternatif olabilecek yeni bir tarih yazma girişimi sayılabilir. Cehşiyârî'nin biyografik tarih yazıcılığı, dönemin tarih yazıcılığıyla da büyük ölçüde örtüşmektedir. Zira Cehşiyârî'nin yaşadığı çağda aynı yöntemle kadılar, hekimler, hâciler ve nedimlere dair eserlerin yazıldığı görülür. *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'dan yola çıkarak biyografi yazıcılığı açısından ahhâr geleneği daha sistematik eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

Cehşiyârî'nin *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'ının ilk dönem İslam tarih yazıcılığındaki yeri ve önemi ahhâr ve tabakât türleri içerisinde daha geniş bir çerçevede incelenmeyi hak etmektedir. Ayrıca m. 900'lü yılların başı gibi erken bir

dönemde böyle bir tarih eserinin yazılmış olması İslam toplumunda tarihçiliğin ne denli ileri bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu açıdan eserin, dünya genelindeki tarih yazıcılığı içerisinde nasıl bir yerde durduğu ayrı bir araştırmayı gerekli kılmaktadır.

İslam tarihi ve medeniyeti, özellikle kurumlar tarihi açısından *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb* son derece önemli bir kaynak olarak karşımızda durmaktadır. Cehşiyârî'nin satır aralarında özenle kaydettiği bilgiler ilk dönem İslam tarihinde idari ve iktisadi hayat, devlet daireleri, bürokrasi, taşra idaresi, resmiyet, hiyerarşi, saray hayatı gibi konuların daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. İlgili konularda yapılmış modern çalışmalarda *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'a sıkça yapılan atıflarda da bunu görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

BERKEL, Maaïke van, "The Vizier", *Crisis and Continuity at The Abbasid Court: Formal and Informal Politics in The Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)*, ed. Hinrich Biesterfeldt v.dğr., Leiden: Brill, 2013, s. 65-86.

-----, "The Bureaucracy", *Crisis and Continuity at The Abbasid Court: Formal and Informal Politics in The Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)*, ed. Hinrich Biesterfeldt v.dğr., Leiden: Brill, 2013, s. 87-109.

el-CÂCERMÎ, Ebû'l-Me'âlî el-Müeyyed b. Muhammed (ö. VI./XII. yüzyılın sonları), *Nüketü'l-Vüzerâ*, thk. Nebîle A. Dâvûd, Beyrut: Şeriketü'l-Matbûât li't-Tevzî' ve'n-Neşr, 2005.

el-CEHŞİYÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs (ö. 331/942-43), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. İbrâhim Sâlih, Abudabi: el-Mecma'u's-Sekâfi, 1430/2009.

ÇETİN, Nihad M., "Ahbâr", *DİA*, I, 486-489.

DURMUŞ, İsmail - v.dğr., "Tabakat", *DİA*, XXXIX, 288-301.

FAYDA, Mustafa, "Cehşiyârî", *DİA*, VII, 236-237.

HANÇABAY, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Uludağ Üniversitesi S.B.E., Bursa 2016 (Doktora tezi).

İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, I-XXI, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1416-1421/1995-2000.

İBN FAZLULLÂH el-ÖMERÎ, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikî'l-Emsâr*, I-XXVII, thk. Kâmil Selmân el-Cubûrî - Mehdi en-Necm, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, I-VIII, nşr. Halîl Şehâde, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1421/2001.

-----, *Mukaddime*, I-II, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.

İBN HALLİKÂN, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Ve-feyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, I-VIII, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1387/1977.

- İBN TÂVÛS, Ebü'l-Kâsım Ali b. Mûsâ (ö. 664/1266), *Ferecû'l-Mehmûm fî Târîhi Ulemâi'n-Nücûm*, nşr. Muhammed Kâzım el-Kütübî, Kum: Dârü'z-Zehâir, ts.
- İBNÜ'L-CERRÂH, Ebû Abdullah Muhammed b. Dâvûd (ö. 296/908), *el-Varaka*, nşr. Abdülvehhâb Azzâm – Abdüssettâr A. Ferrâc, Kahire 1372/1953.
- İBNÜ'L-EBBÂR, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (ö. 658/1260), *İ'tâbü'l-Küttâb*, nşr. Sâlih el-Eşter, Dimaşk 1380/1961.
- İBNÜ'N-NECCÂR, Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud (ö. 643/1245), *Zeylû Târîhi Bağdâd*, thk. Mustafa A. 'Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997 (*Târîhu Bağdâd ve Züyûlüh* içinde XVI.-XX. ciltler).
- İBNÜ'N-NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak (ö. 385/995), *el-Fihrist*, I-II, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 1435/2014.
- İBNU'T-TIKTAKÂ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali (ö. 709/1309'dan sonra), *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- KHALIDI, Tarif, *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Kâtip", *DİA*, XXV, 49-52.
- el-MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin (ö. 346/956), *Murûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, I-IV, nşr. Kemâl H. Mer'î, Beyrut: el-Mektebü'l-Asriyye, 2005.
- , *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, nşr. Abdullah İsmail es-Sâvî, Kahire: Mektebetü's-Şark el-İslâmiyye, 1357/1938.
- MİSKEVEYH, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, I-VIII, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî, Tahran 2007.
- es-SÂBÎ, Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin (ö. 448/1056), *el-Vüzerâ: Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*, thk. Abdüssettâr A. Ferrâc, Kahire 1958.
- es-SE'ÂLİBÎ, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed (ö. 429/1038), *Âdâbu'l-Mulûk*, thk. Celîl el-'Atiyye, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2005.
- ŞEYH MÛSÂ, Muhammed Hayr, "Hareketü't-Te'lîf fî'l-Kitâbe ve'l-Küttâb ve Mesâdirü Nakdi't-Teressül ve'l-Kitâbe", *Mecelletu Mecma'i'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dimaşk*, LXXII/3 (1418/1997), s. 481-526.

et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, I-X, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Darü'l-Meârif, 1382/1962.

et-TENÜHÎ, Ebû Ali Muhassin b. Ali (ö. 384/994), *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Müzâkere*, I-VIII, thk. Abbûd eş-Şâlcî, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

-----, *Kitâbü'l-Ferec ba'de's-Şidde*, I-V, thk. Abbûd eş-Şâlcî, Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, I-VIII, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.